

MARTIN FLAŠAR (BRNO)

SMYČCOVÉ KVARTETY JANA NOVÁKA

Když se v letošním roce Ištvanovo kvarteto rozhodlo natočit ve studiu Českého rozhlasu v Brně všechny známé smyčcové kvartety Jana Nováka (1921–1984), zdálo se, že půjde o poměrně náročný projekt založený na získání a interpretaci dochovaných rukopisů. Ty jsou, jak známo, uloženy částečně v rodinném archivu v Brně a v Neu Ulmu. Členové Ištvanova kvarteta skutečně provedli přepis rukopisů do počítačem tištěné podoby a zároveň se pokusili vyřešit problém fragmentárních cyklů. Výsledkem je historicky první kompletní nahrávka Novákových smyčcových kvartetů, která by měla naplňovat funkci uměleckou, studijní i dokumentační. V rámci přípravy projektu se nám naskytla příležitost prostudovat partitury také po teoretické stránce, což přineslo nová zjištění, ale i přetrvávající pochybnosti.

Ukončené kvartetní cykly

Jan Novák je prokazatelně autorem tří ukončených kvartetních cyklů. *Smyčcový kvartet* s částmi *1. Con brio*, *2. Lento*, *3. Grave. Vivo* byl komponován v letech 1945–1946 jako jedna ze dvou absolventských skladeb Jana Nováka na brněnské konzervatoři ve třídě V. Petřelky. Tou druhou byla *Taneční suita pro orchestr*. Čtyřvětý Smyčcový kvartet zazněl na třetím absolventském koncertě 13. června 1946 v brněnském Besedním domě v podání kvarteta ve složení Jiří Mottl, Jiří Tvarůžek, Jaroslav Vorálek a Alois Souček.

Formálním řešením tohoto smyčcového kvartetu je třívětý cyklus s vnitřně kontrastními větami. Už v první větě se objevují rysy, které budou Novákův styl charakterizovat i v budoucnu: motorika, rytmická pregnance, jazzová hravost, ale i expresivita. Dalším rysem, který se objevuje už v tomto kvartetu je určitá tendence k úspornosti prostředků, jednoduchosti a eleganci řešení. Rukopis „nul-tého“ smyčcového kvartetu je dále charakteristický častými tempovými změnami, agogickými a artikulačními pokyny, které tvoří jakýsi romantizující protiklad racionálně neoklasicky pojaté struktury. Třetí věta rozvíjí jedno z témat první

věty a slouží spíše jako přechod k závěrečné rychlé větě. Ta pracuje se stejným tématem, tentokrát ovšem motorickým způsobem. Můžeme tedy říci, že kvartet je monotematický, základní tóninou je H dur. Zvláštním kontrastním prvkem závěrečné věty je část Calmo, kde autor použil složený takt 4/4+3/4.

Tři invence pro smyčcové kvarteto vznikaly v období mezi lety 1960–1968 a byly zřejmě komponovány pro houslistu Dušana Pandulu, resp. Novákovo kvarteto, stejně jako později *Quadricinium fidium I*. Formu invence pro smyčcové obsazení prosazoval od roku 1961 Jan Klusák, u Nováka lze tedy předpokládat jistou inspiraci. Souvislost s formou invence, jak ji chápal např. J. S. Bach, je zde pouze částečná. Klusák se totiž odvolává na formu invence, jak ji pojímá A. Berg v posledním dějství *Vojcka*. U J. Klusáka se jedná o kombinaci přísné seriální techniky, v níž detaily souvisí s celkem formy, a jejího fantazijního rozvinutí. Sám k tomu píše:

„Nová forma by tedy měla být jednovětá a růst z jediné buňky, aby byla materiálově homogenní. Její nejobecnější definice: Jednovětá forma založená na jediné hudební ideji, využitě co nejúplněji, všemi možnými způsoby (či lépe – všemi způsoby, které mají v daném případě smysl); tvar celku je určen podobou oné hudební ideje, na níž je skladba založena; důležitým atributem je silná evolučnost, neustálé spění kupředu. Pokud jde o druhy hudebního myšlení minulosti, můj úkol se nejvíce blíží myšlení fugovému.“¹

Tři samostatné části (*Allegro – Andante – Vivace*) tvoří volný cyklus vět na třídílém půdorysu s návratem. První dvě invence vycházejí ze základního intervalu velké a malé sekundy. Základem druhé invence je sestupná chromatická řada (g – fis – f – e atd.), ovšem místy se malé sekundy objevují v převratu do velké septimy, čímž dochází k obrácení směru melodické linky. Třetí invence je založena na intervalu tercie. Charakteristický interval vždy slouží jako kompoziční princip pro danou invenci. Geniální hříčkou první věty je princip „statického pohybu“, kde dochází ke střídání totožných akordických tónů mezi druhými houslemi a violou tak, že výsledkem pohybu v jednotlivých hlasech je celkově statická struktura. To vše doprovázeno údernými paralelními kvintami ve violoncellu. V druhé větě Novák důsledně uplatňuje na velké ploše sekvence a polyrytmii. Třetí věta je motorickým závěrem cyklu.

Obr. 1. Úvod první ze *Tří invencí pro smyčcové kvarteto*.

¹ KLUSÁK, Jan. *Invence neboli cesta k formě*. *Opus musicum*, roč. 3., 1971, č. 9–10, s. 298.

Obr. 2. Chromatická řada jako princip *Invence* č. 2.

U tohoto kvartetu se nám podařilo nově stanovit dataci. *Tři invence* bývaly z dosud ne zcela jasných důvodů datovány do r. 1973, z rukopisu i stylu kompozice je ale zřejmé, že musely vzniknout daleko dříve. Stylová, resp. technická příbuznost se projevuje zejména při srovnání s kvartetem „Jiří Trnka“ (viz níže), který prokazatelně vznikl v rozmezí let 1962–64. Dále je na rukopisu zapsána pražská adresa Dušana Panduly s popisem cesty a linkami tramvaje. Je tedy jisté, že kvartet musel být zkomponován ještě před emigrací Jana Nováka i Dušana Panduly v roce 1968. Tento názor potvrdila i rodina Jana Nováka. Nejnižší možnou hranicí jsou pak zřejmě léta 1959–1960, kdy Novák už běžně pracoval s intervalovými řadami. První prací touto technikou je znamenité *Capriccio pro violoncello a malý orchestr/klavír* (1958).

Novákův latinský novotvar *Quadricinium fidium I.* (Novák trval na klasické výslovnosti latiny, tedy „kuadrikinium“) je z etymologického hlediska kompozicem slov „quadri-“ a „voces“, které označuje čtyřhlas strunných nástrojů. Věty nesou označení *I. Allegro, ferveide*,

QUADRICINIUM FIDIUM I.
DUŠAN PANDULA GEWIDHET

Jan Novák
(1977)

I Allegro, ferveide

Obr. 3. *Quadricinium fidium I.*, úvod první věty.

2. *Scherzo. Adagio*, 3. *Allegro molto*. Jedná se o oficiálně „první“ smyčcový kvartet Jana Nováka zkomponovaný až v roce 1977. Zralý autor zde propojuje a přiznává vlivy, které na jeho vývoj doposud (snad i skrytě) působily. Novák zde do značné míry přejímá styl smyčcových kvartetů Leoše Janáčka. Jedná se o cyklus srovnatelný s díly meziválečného období brněnské moderny, např. Pavla Haase. Svoji naléhavostí a expresivitou se svým vzorem v ničem nezadá, což prozradí hned dlouhé expresivní trylky na začátku první věty. Druhá věta je pizzicatovou parodií pohřebního pochodu spíše mahlerovského než beethovenovského typu. Závěrečná věta se vrací k Janáčkově a jeho typickým sčasovkám. K Janáčkově odkazuje také sólová viola v čísle sedm.

Obr. 4. *Quadricinium fidium I.*, úvod druhé věty.

Fragmenty

Druhý okruh tvorby smyčcových kvartetů tvoří dva cykly, u nichž si nejsme jisti tím, že se jedná o definitivní tvar. Mezi nimi patří zvláštní pozice **Smyčcovému kvartetu „Jiří Trnka“**. Podle kusých zmínek byl určen pro loutkový film Jiří-

ho Trnky *Archanděl Gabriel a Paní Husa* (1964) podle námětu lascivní benátské frašky z Boccacciova *Dekameronu*. Měl být pokračováním úspěšné spolupráce obou umělců navázané v roce 1962 při přípravě loutkového sci-fi filmu *Kybernetická babička*. Partitura nese časové údaje odpovídající stopáži filmu a evidentně tedy byla určena k natáčení. Některé úseky partitury byly nakonec ve filmu použity, ale ne v obsazení smyčcového kvarteta. Např. nakomponovanou barcarolou celý film začíná, ovšem v podání foukací harmoniky a mandolíny s doprovodem orchestru. V případě tohoto kvartetu nelze hovořit o ucelené formě, jde spíše o mozaiku či sled krátkých fragmentů. Ty jsou na nahrávce rozděleny do dvou větších částí, první obsahuje čtrnáct fragmentů, druhá pět. Součástí první části jsou také Triky, evidentně určené ke studiové úpravě (např. prostřednictvím reverberace). Základním principem jsou motorické plochy v triolovém pohybu v kontrastu s plochami v duolovém pohybu. V zásadě se jedná o jakési rondo, do kterého jsou vloženy ozvlášťující efekty (např. závěr první části obsahuje pizzicata, flažolety, chromatické figurace, tremola a trylky). Do závěru je zařazena již zmíněná benátská barcarola. Otázkou zde zůstává, zda Novák použil kvartetní sazbu jako skicu pro větší obsazení – možná pro přehrání Jiřímu Trnkovi či podle původního zadání měla hudba být skutečně v obsazení smyčcového kvarteta. Zatím se jako pravděpodobnější jeví první varianta. Naopak jako málo pravděpodobná se jeví možnost, že by kvartet vznikl až ex post, jako jakási autonomní suita z filmové hudby. Pak by manuskript jen stěží obsahoval průběžné časové údaje.

Dvouvěťý smyčcový kvartet (*1. Vivo, 2. Adagio*) vznikl pozdějším přepracováním absolventského kvartetu z r. 1946. První věta je zachována téměř věrně, kromě závěru, kam skladatel nezvykle zařadil sólovou kadenci prvních houslí a následnou codu. Druhá věta přináší zcela nový materiál. Dosud není jasné, zda se jedná o uzavřený cyklus či torzo větší kompozice, snad druhého smyčcového kvartetu...

Závěrem lze zkonstatovat, že výsledky strukturální i heuristické analýzy všech smyčcových kvartetů přinesly několik nových zjištění. Podařilo se nám např. odhalit, že *Tři invence*, oficiálně datované do r. 1973 musely vzniknout daleko dříve, už v šedesátých letech. Dále se ukázalo, že zralý smyčcový kvartet *Quadricinium fidium I.* nese jisté odkazy na smyčcové kvartety Leoše Janáčka, což spolu s dalšími náznaky v Novákově tvorbě přisuzuje jeho vlivu daleko větší důležitost, než jsme se původně domnívali.² Obecně lze u Novákových kvartetních cyklů konstatovat racionální (neoklasický) styl s prvky jazzu a u kvartetů z 60. let užití seriálních technik.

² FLAŠAR, Martin. Martinů nebo Janáček? Janáčkovské aluze v tvorbě Jana Nováka. In *30. ročník muzikologické konference Janáčkiana 2010 "Moravsko-slovenské folklorní inspirace v české a slovenské hudbě (Janáček, Novák, Martinů a jejich následovníci)"*. Ostrava: Ostravská univerzita - Pedagogická fakulta, 2010. 8 s. ISBN 978-80-7368-576-8.

Prameny a bibliografie:

- Flášar, Martin. Martinů nebo Janáček? Janáčkovské aluze v tvorbě Jana Nováka. In *30. ročník muzikologické konference Janáčkiana 2010 „Moravsko-slovenské folklorní inspirace v české a slovenské hudbě (Janáček, Novák, Martinů a jejich následovníci)“*. Ostrava: Ostravská univerzita - Pedagogická fakulta, 2010. 8 s. ISBN 978-80-7368-576-8.
- Klusák, Jan. Invence neboli cesta k formě. *Opus musicum*, roč. 3., 1971, č. 9–10, s. 297–299.
- Novák, Jan. *Tři invence pro smyčcové kvarteto*. Rukopis. Nedatováno. [1960–68]. Uloženo v rodinném archivu.
- Novák, Jan. *Smyčcový kvartet*. Rukopis. 1946. Uloženo v rodinném archivu.
- Novák, Jan. *Dvouvětý smyčcový kvartet*. Rukopis. Nedatováno. Uloženo v rodinném archivu.
- Novák, Jan. *Smyčcový kvartet „Jiří Trnka“*. Rukopis. 1962–64. Uloženo v rodinném archivu.
- Novák, Jan. *Quadricinium fidium I*. Rukopis. 1977. Uloženo v rodinném archivu.

SUMMARY

STRING QUARTETS BY JAN NOVÁK

String quartets by Jan Novák (1921–1984) as a whole has not yet been processed either practically or theoretically. This year, Ištvan Quartet decided to make a complete recording. This event gave us the opportunity to completely overlook and analyze the available scores, which were previously owned by the family of the composer. These are compositions created in large span of composer's life in years 1945–1978. Some cycles are apparently closed (String Quartet of 1946, Three inventions for string quartet, Quadricinium Fidium) for certain we are not sure of their finality (String Quartet “Jiri Trnka,” The two-movement string quartet). In general, we can state use of rational (neoclassical) style with elements of jazz and in quartets created in the 60s years, the use of serial techniques. In the late period there is a distinguishable influence of Leoš Janáček's string quartets.